

BRUCKER BALÁZS

Van, ami sohasem változik? Az Európai Unió területi politikájának régis és „új” irányjai

*Some things never change? The old and the
,new' directions of EU territorial policy*

SZERZŐ:

BRUCKER BALÁZS, tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, 7621 Pécs, Papnövelde utca 22., brucker.balazs@krtk.hu, ORCID: 0000-0002-1448-1488

JEL-kód: R5

Kulcsszavak: Európai Unió • regionális politika • jogállamisági mechanizmus
• euroszepticismus • elégedetlenség földrajza

Absztrakt: Az Európai Unió kérdésének regionalista alapú elemzése viszonylag ritka a hazai kutatók körében, akik – a nemzetközi tendenciáknak megfelelően – elsősorban a jogtudományi, politikatudományi, institucionalista és közgazdaságtani megközelítést részesítik előnyben. A regionalisták körében Faragó László elsősorban a hazai tervezésemélet területén alkotott munkáiról ismert, ugyanakkor az Európai Unióval kapcsolatos területi fókuszú elemzései is meghatározóak. Jelen írás kettős célt követ: egyrészt rámutat Faragó EU-val kapcsolatos tudományos munkásságának jelentőségére, másrészt pedig a politikatudomány módszertanát felhasználva vizsgálja, hogy napjainkban is érvényesek-e Faragó Lászlónak az Európai Unió területi politikája kapcsán 2016-ban megfogalmazott észrevételei.

AUTHOR:

BALÁZS BRUCKER, research fellow, Institute of Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Papnövelde utca 22., H-7621 Pécs, Hungary, brucker.balazs@krtk.hu, ORCID: 0000-0002-1448-1488

JEL-code: R5

*Keywords: European Union • regional policy • rule of law mechanism
• Euroscepticism • geography of discontent*

***Abstract:** A regional science-based analysis of the issue of the European Union is relatively rare among Hungarian researchers, who – in accordance with international trends – primarily prefer the legal-political-science-institutionalist and economic approach. Among regionalists, László Faragó is primarily known for his works in the field of domestic planning theory, but at the same time, his analysis on the spatial policy of the European Union are also decisive. This paper has a dual purpose: on the one hand, it points out the importance of Faragó's scientific work related to the EU, and on the other hand, using the methodology of political science, it examines whether László Faragó's positions regarding the territorial policy of the European Union in 2016 are still valid today.*

BEVEZETÉS

Az Európai Unió (EU) kohéziós politikája a közösségi politikák egyike, az Unió belső fejlesztési politikája, a pénzügyi szolidaritás eszköze. A kohéziós politika a gazdasági, szociális és területi kohézió Európai Unió működéséről szóló szerződésben (EUMSZ) rögzített célját kívánja elősegíteni. Ez a politika azonban az utóbbi néhány évtizedben jelentős változáson ment keresztül, amelynek következtében az eredetileg meghatározott célok módosultak, illetve új értelmet kaptak.

Bár Faragó László elsősorban a hazai tervezélmélet területén alkotott széles körű tudományos munkásságáról ismert, a 2000-es évek elejétől kezdődően megjelent magyar és angol nyelvű írásaival (Faragó, 2000a; 2000b; 2001a; 2001b; 2003; 2010; 2016) az EU kohéziós politikájának elemzése terén is maradandót alkotott.¹ Faragó uniós területi politika vonatkozásában megjelentetett írásaiból egyértelmű számunkra, az EU regionális politikáját kritikusan szemlélő szerző már egy-másfél évtizeddel ezelőtt rámutatott olyan problémákra, amelyek többsége a mai napig aktuális, sőt – egyes esetekben – még hangsúlyosabban jelen van az Unió és a tagállamok, illetve a szubnacionális szint viszonyában. Elemzései közül a legjelentősebb talán a legutolsó EU-val foglalkozó írása (Faragó 2016), ugyanis az ebben szereplő gondolatok, észrevételek többsége mind a mai napig érvényes.

Faragó cikkében az európai integráció fejlődéstörténete szempontjából speciális térséget, Kelet-Közép-Európát állítja a középpontba, ugyanakkor meglátásai nem csupán erre a régióra, hanem az EU valamennyi, a centrumokhoz (magterületekhez) képest alacsonyabb

fejlettségi fokot képviselő területére (perifériák) érvényesnek tekinthető. Politológusként elsősorban Faragónak két olyan megállapítását szeretném kiemelni és a továbbiakban elemezni, amelyek az utóbbi néhány év politikai eseményei miatt rendkívül fontossá váltak. Ezek a következők:

- (1) Az uniós kormányzás/integráció erősödése tovább korlátozza a nemzeti kormányok mozgásterét;
- (2) A 2000-es évektől kezdődően a versenyképesség-alapú fejlesztési koncepció „diadal-maskodott” a területi kohézió felett.

A NEMZETI KORMÁNYOK (TOVÁBB) CSÖKKENŐ MOZGÁSTERE

Faragó már 2016-ban rámutatott arra, hogy a tagállamok intézményei egyre kevésbé urai az államterületnek. A programozási, támogatási rendszer új szabályozása és gyakorlata az európai központi döntéshozatalt erősíti és a korábbiakhoz képest jobban szankcionálja a közös politikától való tagállami eltérést. A támogatást elnyerni kívánó államoknak az uniós (Faragó kifejezésével élve: „központi”) célok és prioritások kötelező jellegűek, mivel a tagállami jogharmonizáció során figyelembe kell lenni ezekre, hiszen az uniós források csak a közösen meghatározott célok elérése érdekében használhatók fel. Ráadásul a kevésbé fejlett országok („a kohézió barátai”) – és ebbe a körbe tartoznak a déli, valamint a kelet-közép-európai államok, így hazánk is – esetében nagyobb az adaptációs kényszer, mint a nettó befizetőknél, hiszen ezen országok gazdasága jelentős mértékben függ az uniós támogatásoktól. Következésképpen a „kohézió barátainak” kisebb a kohéziós politikához tartozó források tervezési szabadsága (Faragó, 2016). Ez azt jelentette (és jelenti mind a mai napig), hogy az uniós forrásoktól függő országok – így Magyarország is – olyan projekteket keresnek, amelyek illeszkednek az megadott uniós feltételekhez.

Ráadásul az elmúlt egy évtizedben a kohéziós politikai feltételek (kondicionalitások) – úgymint makrogazdasági és ex-ante feltételrendszer, megszakítás/felfüggesztések rendszere – alkalmazása folyamatosan erősödött. Ennek egyik kézzelfogható példája a görög gazdasági válság uniós kezelése volt, amely még hangsúlyosabbá tette az uniós támogatások felhasználásának ellenőrzését. Amennyiben a programok nincsenek összhangban a stratégiai célokkal és ajánlásokkal, vagy a források nem megfelelően lettek felhasználva, a Bizottság javaslatot tehet a Tanácsnak, hogy teljes egészében vagy részben felfüggesse az érintett programokkal vagy prioritásokkal összefüggő kifizetéseket (Nyikos, 2020).

Ugyanakkor az elmúlt másfél évtizedben több olyan változás is történt, ami azt eredményezte, hogy az uniós intézmények az addigi szakpolitika, majd pedig makrogazdasági kritériumok mellé egy újabb, „politikai jellegű” feltételt is felvettek. A gazdasági világválság, a migrációs válság, majd később a koronavírus-járvány – Berend T. Iván Kaliforniában élő történész szavaival élve – a „kiábrándultság és a harag” időszakát hozta el Európában (Berend T., 2021). Mindez az uniós polgárok európai integrációba vetett, addig szinte megkérdőjelezhetetlen bizalmat ásta alá, amelynek egyenes következménye lett az egyes tagállamokban jelentkező EU-ellenes erők hatalomba jutása, jelentős társadalmi támogatással. Az euroszeptikus(sá váló)² politikai pártok elsősorban a gazdasági és társadalmi problémák

által sújtott országokban, így – többek között – Görögországban (Sziriza), Lengyelországban (Jog és Igazságosság) és Magyarországon (Fidesz) alakítottak kormányt. Ezek a kormányok – részben belpolitikai okokból – kiemelt fontosságúnak tartották a nemzeti érdekek határozottabb – akár a „közös uniós állásponttal” szemben történő – érvényesítését is (lásd: kötelező áthelyezési és áttelepítési mechanizmus, külpolitikai „különutasság” stb.). Ráadásul adott esetben kihasználták azt is, hogy néhány, a nemzeti szuverenitás szempontjából kiemelkedő fontosságú kérdés – mint pl. egyes, a közös kül- és biztonságpolitikával összefüggő specifikus esetek, az EU bővítése, valamint az uniós pénzügyek (saját források, többéves pénzügyi keret) – tanácsi szinten egyhangú döntéshozatalt igényel, és nem riadtak vissza attól, hogy éljenek a vétőjogukkal, vagy legalábbis kilátásba helyezték annak használatát abban az esetben, ha az uniós intézményekben nem a nemzeti érdekeiknek megfelelő döntések születnek.

Ezzel párhuzamosan ezekben az országokban a kormányok olyan belpolitikai döntéseket (pl. politikai intézmények, bíróságok és a média függetlenségét érintően) is hoztak, amelyek mind a parlamenti ellenzékük, mind pedig a nemzetközi és uniós intézmények rosszallását váltották ki. E nemzeti szintű intézkedéseknek azonban nem csak belpolitikai következményei lehetnek, hanem bizonyos esetben negatívan befolyásolhatják az EU pénzügyi érdekeit is.

E tendenciákat látva a 2010-es évek elejétől az Európai Uniónak a jogállamiság fokozatosan az egyik legfontosabb politikai témájává lépett elő. A 2021–2027 programozási időszakra vonatkozó bizottsági rendelettervezet egy újabb kritérium, az ún. jogállamisági feltétel bevezetésére tett javaslatot, amely az Európai Unióról szóló szerződés (EUSZ) 2. cikkében rögzített értékek egyikéhez, a jogállamisághoz köti az uniós források felhasználását (jogállamisági kondicionalitás). Ez a jogállamisági mechanizmus a végső esetben érintett tagállam tanácsbeli szavazat-felfüggesztését is eredményező 7. cikk szerinti eljárás „kistestvére”, amit a nagy befizető államok – Németország, Hollandia, Finnország, Luxemburg – kezdeményeztek. A rendelet fő célja, hogy az uniós pénzek tényleg oda kerüljenek, ahol a legnagyobb szükség van rájuk, és tisztességesen – az adott ország fejlődését szolgálva – használják fel őket.

A jogállamisági kondicionalitást olyan esetekben lehet alkalmazni, amikor a jogállamiság elveinek megsértése érinti az uniós költségvetést. Ilyen esetben számos különböző intézkedés alkalmazható, az arányosság biztosításával: pl. programok jóváhagyásának felfüggesztése, kötelezettségvállalások felfüggesztése vagy csökkentése, kifizetések felfüggesztése. A jogállamiság elveinek az uniós költségvetést érintő megsértése esetén a Bizottság írásbeli értesítést küld a tagállamnak. Amennyiben a tagállam a megadott határidőre nem tesz megfelelő korrekciós intézkedéseket, a Bizottság javaslatot nyújt be a Tanácsnak, amelynek feladata a végső döntés meghozatala.

A Bizottság mindeztidáig csupán egyetlen tagállammal – Magyarországgal – szemben indította el az eljárást 2022-ben. Amennyiben a Tanács nem fogadja el a Magyarország által javasolt korrekciós intézkedéseket, az azt jelentené, hogy három magyar operatív program forrásainak 55 százalékát elvonják Magyarországtól. Ez 6,3 milliárd euró, azaz mintegy 2400 milliárd forint blokkolását jelentené. Ez az összeg a 2027-ig tartó költségvetési időszakra vonatkozó kohéziós források mintegy harmadának elvonását jelentené (Telex, 2022).

A jogállamiság tartalmát illetően azonban mindig voltak kétségek. Ezek az utóbbi időben felerősödtek, különösen a Magyarország és Lengyelország ellen az EUSZ 7. cikke alapján indított eljárással, illetve az uniós költségvetés védelméről szóló, hivatkozott rendelettel.

A fogalom értelmezéséhez ugyanakkor támpontot ad az Európai Bizottság 2018-as jogállamisági rendeletervezetében szereplő meghatározás, amely szerint a jogállamiság megköveteli, hogy valamennyi közhatalmi jogosítványt törvényes korlátok között, a demokrácia értékeinek és az alapvető jogoknak megfelelően, valamint független és pártatlan bíróságok felügyelete mellett alkalmazzanak. Különösen megköveteli, hogy a törvényesség, a jogbiztonság, a végrehajtó hatalom önkényességének tilalma, a hatalmi ágak szétválasztása, és a független bíróságok által biztosított hatékony bírói jogvédelem elveit tiszteletben tartsák.

A fogalom pontos meghatározását vitatta a – korábban bevezetett 7. cikk szerinti eljárásban érintett – Magyarország és Lengyelország is. A két ország az Európai Bírósághoz is keresetet nyújtott be. Itt érdemes megjegyezni, hogy az Európai Bíróság előtt folyó eljárás során Magyarország és Lengyelország kölcsönösen támogatta egymást, míg a Tizenötök („régii tagállamok”) közül 10 állam (Belgium, Dánia, Németország, Írország, Spanyolország, Franciaország, Luxemburg, Hollandia, Finnország, Svédország) a Parlament és a Tanács támogatása érdekében avatkozott be. A „régii tagállamok” többségének közös fellépése igazolja Faragó 2010-es megállapítását, amely szerint a 2004 előtt csatlakozott tagállamok „egymás iránti szolidaritása lényegesen nagyobb, mint az új tagállamoké, így érdekérvényesítési potenciáljuk meghatározó” (Faragó, 2010, 250.). Itt meg kell jegyeznünk, hogy még – az orosz-ukrán háború kitörése előtt uniós kérdésekben rendszeresen egyeztető – Visegrádi Együttműködés országai sem tudtak közös álláspontot kialakítani.

Bár a jogállamiság sérelmére hivatkozással történő forrásmegvonás nem korlátozódik a kohéziós politikával összefüggő költségvetési források kifizetésére, egyet kell értenünk Faragóval, aki – igaz, akkor még a megváltozott terület fókusz kapcsán – már hét évvel ezelőtt megállapította, hogy „a kohéziós politika és eszközrendszere egyre inkább az EU általános politikai és kormányzási integrációs céljait szolgálja” (Faragó, 2016, 8.). Másképpen fogalmazva: a jogállamisági kondicionalitás egy „fegyelmező eszköz” az EU kezében, amellyel nem csupán azt – az igen fontos célt – tudja elérni, hogy az uniós kifizetések az EU által meghatározott célokra kerüljenek felhasználásra, hanem a pénzek folyósítását az uniós normák/alapértékek (jogállamisági kritériumok) betartásához is köti.

Azt természetesen csak az elkövetkezendő hónapokban, években fogjuk látni, hogy beigazolódnak-e Faragó László azon tétele, amely szerint a kevésbé fejlett országok kénytelenek mindenben megfelelni az uniós követelményeknek, hiszen az esetükben a legjelentősebb fejlesztési forrás az uniós támogatás. Nem tudhatjuk ugyanis, hazánk tényleg teljesszűrtül alkalmazkodik-e az EU által szabott feltételekhez, vagy inkább – az önkormányzati és az európai parlamenti választások közeledtével – a „szabadságharcos” megközelítést érzi kifizetődőbbnek.

Az Európai Unió területi politikája kapcsán – Faragóhoz hasonlóan – megállapíthatjuk, hogy utóbbi két évtizedben – a már hivatkozott tagállami visszaélések miatt – nem csupán a nemzeti kormányok mozgásteret csökkent, hanem a kohéziós politika területi fókusz is jelentős mértékben megváltozott.

ÚJ PRIORITÁSOK, ÚJ TERÜLETI FÓKUSZOK?

Faragó – helyesen – rámutatott arra, hogy míg a 2000-es évek előtt a kohéziós politika az elmaradott régiók, országok fejlesztésére helyezte a hangsúlyt, addig a későbbiekben

a területi politika teljes mértékben alárendelődött a lisszaboni stratégiának, majd pedig az EU 2020-nak, amely célul tűzte ki, hogy az EU-t a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává tegye. Ezzel párhuzamosan a regionális politikából egyre inkább kiszorult a vidék és a kohéziós politika célrendszerében egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a városi térségek. (E változást tükrözi, hogy a Regionális Főigazgatóság felvette a „Regionális és Várospolitikai Főigazgatóság” elnevezést.) Ezt támasztja alá az is, hogy a 2014 és 2020 közötti programozási időszakban az Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERFA) forrásainak mintegy fele a városokra irányult. Emellett a 2021–2027-es időszakban az ERFA céljai és forrásai továbbra is az uniós versenyképességre helyezik a hangsúlyt, tehát a Faragó által felvázolt „térvakság” a jelenlegi programozási ciklusban is tetten érhető. Ráadásul az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) céljai és forrásai a mezőgazdaság támogatására redukálódnak, holott a vidék lakosságának mindössze egyharmadának biztosítja a mezőgazdaság a megélhetését (Finta, 2022).

E területen az elmúlt években sem történt lényegi, kézzel fogható változás, azonban azt megállapíthatjuk, hogy legalább az európai bizottsági programalkotás szintjén történt némi pozitív elmozdulás. E tekintetben a legfőbb eredménynek azt tekinthetjük, hogy 2021-ben az Ursula von der Leyen által vezetett Európai Bizottság „Hosszú távú jövőkép a vidéki területek számára” címmel hirdetett programot (EC, 2021). E program egyik meghatározó eleme a vidékfejlesztési paktum, amely az uniós és nemzeti szereplők részvételén túl már hangsúlyos célként kezeli a regionális és helyi szintű érdekelt felek bevonását a gazdasági, társadalmi és területi kohézió megerősítésébe, valamint a vidéki közösségek közös törekvéseink érvényesítésébe. A program másik eleme a cselekvési terv, amelynek középpontjában a fenntartható, koherens és integrált vidékfejlesztés támogatása áll, amelynek végrehajtásában mind a közös agrárpolitika, mind pedig a kohéziós politika egyaránt szerepet kap.

A 2021-es bizottsági programban megjelenő új – a vidéki térségek számára pozitívnak tekinthető – irány több olyan tényezőre vezethető vissza, amelyek mindegyike egyértelművé tette, hogy a vidék (politikai) támogatása nélkül az európai integráció jövője kudarca van ítéelve. Az egyik ilyen tényező az éghajlatváltozás (globális felmelegedés) volt, amely rámutatott arra, hogy a vidéki térségek meghatározó szerepet játszanak a klímasemlegességgel, energiaátmenettel kapcsolatos célok elérésében. E tekintetben elég csak a mezőgazdasági tevékenységekkel összefüggő üvegházhatású gázok kibocsátására vagy az erdőtelepítésre gondolni (FEPS, 2022).

Emellett az Egyesült Királyság EU-s tagságáról szóló népszavazás (brexit) és az utóbbi egy évtized EP-választásainak eredménye is arról tanúskodik, hogy a magára hagyott, nem fejlődő, illetőleg fejlesztéspolitikai szempontból elhanyagolt területek lakossága melegágya az EU ellenességnek (Finta, 2022).³ A brexit népszavazás kapcsán készített felmérések rámutattak arra, hogy elsősorban Nagy-Britannia rurális térségeiben erős az Unió-ellenesség, míg a városi térségekre, különösen a nagyvárosokra és Londonra az EU-párti attitűd jellemző (UK and EU, 2019; Neal et al., 2021). Hasonlóképpen, az „uniós elégedetlenség földrajzával” foglalkozó tudományos kutatások igazolták, hogy a populista, EU-ellenes (mérsékelt és kemény euroszeptizmus együttesen) pártokra leadott szavazatok a vidéki térségekben meghatározóbbak, mint a városi térségekben. Ezen pártokra leadott szavazatok szintén meghatározóak a jelentős gazdasági visszaesést elszenvedő régiók esetében (Dominicis et al., 2022; Rodrigues-Pose et al., 2023).

Természetesen az EU-ellenesség megerősödésében más tényezők (életkor, iskolázottság, az EU-n kívüli bevándorlók aránya az adott településen, az adott térség egy főre jutó GDP-je és a GDP változása, a munkanélküliségi ráta és annak változása stb.) szerepet játsz(hat)nak, azonban kétségtelen tény, hogy a vidéki térségek problémáit kezelni kell. A kohéziós politika „térvaksága”, illetve a pusztán gazdasági és versenyképességi mutatókat szem előtt tartó belső fejlesztéspolitika nem teszi lehetővé a leszakadó vidéki térségek felzárkózását, így ezekben a térségekben tovább fog nőni az Unió-ellenesség és féltő, hogy középtávon a brexithez hasonló jelenségek meg fognak ismétlődni.

Az uniós kohéziós politika „vidékközpontúbbá” válása azonban egyelőre még csak a szavak szintjén történt meg, így 2023-ban még mindig egyet kell értenünk Faragóval, aki szerint a kohéziós politikában megjelenő versenyképességi célrendszer hátrányosan érinti az EU-ba 2004-ben és azt követően belépő államokat, és e kritériumoknak nem, vagy csak korlátozottan megfelelő régióit, hiszen a szegényebb térségek felzárkózása helyett tovább fog nőni a kontinens fejlettebb nyugati és északi, valamint fejletlenebb keleti és déli régiói közötti különbség.

ZÁRÓGONDOLATOK

Faragó László tehát nem csak a hazai tervezésemélet területén alkotott maradandót, hanem az európai uniós fejlesztéspolitikával kapcsolatos munkássága is meghatározó. Ennek egyik bizonyítéka *Az EU területi politikájának a változásai közép-kelet-európai nézőpontból* című tanulmány, amely több, napjainkban is aktuális problémát vet fel. Bár Faragót elsősorban a hazai tervezésemélet meghatározó tudósaként tartják számon, azonban az EU-val kapcsolatos tanulmányai alapján joggal sorolhatjuk Faragót is az Európai Unió területi kérdéseivel (is) foglalkozó legjelentősebb hazai regionalisták közé.

JEGYZETEK

- 1 Nem melleleg jelen tanulmány szerzője is a Pécsi Tudományegyetem Politikatudományi Doktori Programjában Faragónál hallgatta a Területi tervezés című kurzust, amelyet egy uniós tervezéssel foglalkozó – jelesre értékelt – dolgozattal abszolált.
- 2 A Fidesz 2010-es kormányalakítása előtt EU-párti politikai erő volt.
- 3 Emellett – bár a hosszú távú vidékstratégia meghirdetése utáni esemény – az orosz-ukrán háború következtében fellépő gabonahiánnyal is a vidéki területek megerősítése mellett szól.

IRODALOMJEGYZÉK

- Berend T. Iván: *Az Európai Unió története, Integráció, populizmus, nacionalizmus*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2021.
- EC: *A Bizottság közleménye: Hosszú távú jövőkép az EU vidéki területei számára – Az erősebb, összekapcsolt, reziliens és virágzó vidéki területek 2040-ig történő megvalósítása felé* (COM/2021/345). Elérhető: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0345>

- Dominicis, Laura de – Dijkstra, Lewis – Pontarollo, Nicola: *Why are cities less opposed to European integration than rural areas. Factors affecting the Eurosceptic vote by degree of urbanization*, Cities, 2022/130, 1–17. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2022.103937>
- Faragó László: *Területi tervezés az európai integráció tükrében*, in: Horváth Gyula (szerk.): A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000a, 149–162.
- Faragó László: *A területi tervezés és programozás szerepe az EU csatlakozáshoz való felkészülésben*, in: Hahn Csaba (szerk.): A területfejlesztés feladatai az ezredfordulón és az információs társadalom, Hazai Térségfejlesztő Kft., Budapest, 2000b, 41–49.
- Faragó László: *A területfejlesztéssel és területi tervezéssel kapcsolatos uniós fogalmak tartalma és használata*, Falu Város Régió, 2001a/3, 3–5.
- Faragó, László: *Spatial planning in the light of the European integration*, in: Gál Zoltán (szerk.): Role of the Regions in the Enlarging European Union, Centre of Regional Studies Hungarian Academy of Science, Pécs, 2001b, 157–171.
- Faragó László: *Hatalomérvényesítés az uniós tervezési gyakorlatban*, in: Fábíán Attila – Lukács Amarella: Párbeszéd és együttműködés, Területfejlesztési Szabadegyetem 2006–2010, Nyugat-Magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, 2010, 245–260.
- Faragó László: *Az EU területi politikájának a változásai közép-kelet-európai nézőpontból*. Tér és Társadalom, 2016/2, 3–22. <https://doi.org/10.17649/TET.30.2.2765>
- Faragó, László: *Integrated „territorial” planning system*, in: Anon (ed.): Sustainable Spatial Development: Strengthening Intersectoral Relations. Proceedings, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2003, 31–35.
- FEPS: *Just Transition & Revitalisation, A New EU Strategy for Rural Areas*, Foundation for European Progressive Studies, 2022.
- Finta István: *A vidékfejlesztés megítélése az európai és a magyar fejlesztéspolitikában*, in: Nemes Nagy József – Pálné Kovács Ilona: A regionalizmus: az elmélettől a gyakorlatig: Illés Ivánra emlékezve 80. születésnapja alkalmából, Publikon, Pécs, 2022, 209–224.
- Neal, Sarah – Gawlewicz, Anna – Heley, Jesse – Dafydd Jones, Rhys: *Don't forget the countryside: rural communities and Brexit*, 2021. Elérhető: <https://blogs.lse.ac.uk/brexit/2021/04/19/dont-forget-the-countryside-the-social-impact-of-brexit-in-rural-communities-must-not-be-overlooked/>
- Nyikos Györgyi: *Kohéziós politika 2014–2020*, Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Budapest, 2020.
- Rodríguez-Pose, Andrés – Dijkstra Lewis – Poelman, Hugo: *The geography of EU discontent and the regional development trap*, European Commission, WP 03/2023, 1–43.
- Telex: *TÁZ: Az Európai Bizottság a 7,5 milliárd eurós magyar támogatás befagyasztását javasolja*, 2022. Elérhető: <https://telex.hu/kulfold/2022/11/23/faz-az-europai-bizottsag-azt-fogja-javasolni-a-tagallomoknak-hogy-fagyasszanak-be-7-5-milliard-euros-magyarorszag-tamogatast>
- UK and EU: *Brexit and public opinion: cities and towns – the geography of discontent, UK in a changing Europe*, 2019. Elérhető: <https://ukandeu.ac.uk/brexit-and-public-opinion-cities-and-towns-the-geography-of-discontent/>